

-: રૂપરેખા :-

- 9.0 ઉદ્દેશ
- 9.1 પ્રસ્તાવના
- 9.2 સમતોલ વિકાસનો અભિગમ
(અર્થ, સમતોલ વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ, સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અંગે જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓની રજૂઆત)
- 9.2.1 સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના વિશે રેગ્નર નર્ફસની રજૂઆત
- 9.2.2 સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અંગે રોઝેસ્ટાઈન રોડાનની રજૂઆત
- 9.3 અસમતોલ વિકાસનો અભિગમ અર્થ, અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના વિશે હર્ષમેનની રજૂઆત
- 9.4 શ્રમના અમર્યાદિત પુરવઠાનો સિદ્ધાંત
- 9.5 સારાંશ
- 9.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 9.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ◆ કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી
  - ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

9.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે,

- વિકાસની વિવિધ વ્યૂહરચનાઓ પૈકી સમતોલ અને અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાનો અર્થ સમજાવી શકશો.
- સમતોલ અને અસમતોલ વિકાસ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી શકશો.

9.1 પ્રસ્તાવના

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી અલ્પવિકસિત દેશોના આર્થિક વિકાસના સંદર્ભમાં બે પ્રકારના વલણો સામે આવ્યા છે. જે પૈકી એક વલણ એવું છે કે, અલ્પવિકસિત દેશોએ આર્થિક વિકાસ સમતોલ ધોરણે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. જ્યારે બીજું વલણ એવું છે કે, આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસમતુલાઓનો સહારો લેવો જોઈએ. આર્થિક વિકાસનો પ્રશ્ન વિકસિત અને અલ્પવિકસિત દેશો વચ્ચે ભિન્ન પ્રકારનો જોવા મળે છે. આથી અલ્પવિકસિત દેશો જ્યારે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા માટે ક્રિયાશીલ બને છે ત્યારે સૌથી પહેલા તો તેમણે આર્થિક વિકાસને અવરોધતા પરિબલોને દૂર કરવા પડે છે. અલ્પવિકસિત દેશોમાં વિકાસનો દર નીચો રહેવાનું મુખ્ય કારણ

નીચો મૂડીરોકાણનો દર છે. તેની પાછળનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, આવા દેશોમાં લોકોની, બચતશક્તિ નીચી જોવા મળે છે. જે નીચા મૂડીરોકાણ અને નીચા ઉત્પાદનના દરમાં પરિણમે છે. જેથી કરીને આવા દેશો ગરીબીના વિષયકમાં ફસાયેલા જોવા મળે છે. આથી જ આવા અલ્પવિકસિત દેશોએ આર્થિક વિકાસની નીતિ અપનાવતા પહેલા આંતરિક બચત શક્તિ વધારવી જોઈએ.

અલ્પવિકસિત દેશોની અલ્પવિકસિતતાના કારણોમાં સામાજિક વ્યવસ્થાનું પ્રભુત્વ, આવકની અસમાનતાને વસ્તીવૃદ્ધિના વિશેષ પ્રમાણને ગણાવી શકાય. આથી આવા અલ્પવિકસિત દેશોએ આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે ક્યાં પ્રકારની વ્યૂહરચના અપનાવવી જોઈએ તે માટે બે પ્રકારના મત પ્રવર્તમાન છે.

(1) સમતોલ આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચના

(2) અસમતોલ આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચના

આ બંને પ્રકારની વ્યૂહરચનાઓમાં મૂડી સવિશેષ મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. વળી, આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને સમજવા માટે આ બંને પ્રકારની વ્યૂહરચના માર્ગદર્શક હોવાથી તેની અહીં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવી આવશ્યક છે.

કૃષિ, ઉદ્યોગ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર એમ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં મૂડીરોકાણ કરવું આવશ્યક હોય છે. જો એમ નહીં કરવામાં આવે તો કૃષિક્ષેત્રે અલ્પ મૂડીરોકાણથી અગ્રની ખાધ ઉદભવશે. ઉદ્યોગોને જરૂરી કાચો માલ પણ કૃષિક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત નહીં થાય. પરિણામ સ્વરૂપે આવી વસ્તુઓની પરદેશમાંથી આયાત કરવી પડશે. જે લેણદેણની તુલાની ખાધમાં પરિણમશે.

સમાપક્ષે જો ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સપ્રમાણ મૂડીરોકાણ નહીં થયું હોય તો, ઔદ્યોગિક ચીજવસ્તુઓના ભાવોમાં વધારો થશે. પરિણામે વિવિધ વસ્તુઓ માટેની લોકોની માંગ વણસંતોષાયેલી રહેશે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં નિકાસ અંગેના અનેક પ્રશ્નો ઊભા થશે.

અલ્પવિકસિત દેશોમાં પ્રવર્તતા ગરીબાઈના વિષયકને ભેદીને તેમને સ્વયંગામી વિકાસના પથ પર મૂકવા માટે એ આવશ્યક છે કે આ દેશોએ વિકાસની યોગ્ય વ્યૂહરચના પસંદ કરવી જોઈએ. વિકાસના પથ પર આગળ વધવા માટે વિકાસની વ્યૂહરચના અસરકારક ભાગ ભજવે છે.

અહીં, અલ્પવિકસિત રાષ્ટ્રોએ એ નક્કી કરવાનું રહે છે કે, તેમણે અર્થતંત્રના બધાં જ વિભાગોનું એકી સાથે વિસ્તરણ કરવું કે અમુક જ વિભાગોના વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું અને બાકીના વિભાગોને બાકાત રાખવા.

પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે સમતોલ અને અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના તથા અમર્યાદિત શ્રમના પૂરવઠાના સિદ્ધાંતનો વિસ્તૃત રીતે અભ્યાસ કરીશું.

9.2 સમતોલ વિકાસનો અભિગમ

9.2.1 અર્થ

સમતોલ વિકાસના ખ્યાલનું અનેક રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. એક મત એવો છે કે, સમતોલ વિકાસ એટલે અર્થતંત્રના બધા જ ક્ષેત્રોનો એકી સાથે વિકાસ કરવો તે. બીજું એક એવું પણ અર્થઘટન કરવામાં આવે છે કે,

સમતોલ વિકાસ એટલે ખેતી અને ઉદ્યોગો વચ્ચે જાળવવામાં આવતી સમતુલા. આમ, સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના એટલે એવી પરિસ્થિતિ કે જ્યાં ખેતી અને ઉદ્યોગો વચ્ચે, વપરાશી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતાં જુદા જુદા ઉદ્યોગો વચ્ચે, વપરાશી વસ્તુઓ અને મૂડીગત વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગો વચ્ચે, ઘરેલું અને નિકાસક્ષેત્ર વચ્ચે તથા આર્થિક-સામાજિક મૂડીરોકાણ અને પ્રત્યક્ષ ઉત્પાદકીય મૂડીરોકાણ વચ્ચે સંતુલન જાળવી રાખવા માટે કરવામાં આવતા પ્રયત્નો.

પ્રો. અલક ઘોષના મતે “સમતુલિત વિકાસની સાથે આયોજન ઘડવાની બાબત એમ સૂચવે છે કે, અર્થતંત્રના વિભિન્ન ક્ષેત્રો એકસરખા પ્રમાણમાં વિસ્તરે છે; જેને પરિણામે આવક, મૂડીરોકાણ અને ઉપભોગ એક જ દરે વિકાસ પામે છે.”

સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાની હિમાયત કરનારા અર્થશાસ્ત્રીઓમાં રેગ્નર નર્કર્સ, રોઝેસ્ટાઈન રોડાન, આર્થર લેવિસ, મેયર અને બાલ્ડવિન તથા એલાન યંગના નામ મોખરે છે.

- સમતુલિત વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ
  - (1) આ સિદ્ધાંત રોઝેસ્ટાઈન રોડાનના પ્રબળ પ્રયાસના સિદ્ધાંત સાથે સંબંધિત છે. ‘પ્રબળ પ્રયાસ’ (BIG PUSH) ના સિદ્ધાંતમાં ખૂબ જ મોટી માત્રામાં ઘણા બધા ક્ષેત્રોમાં એકીસાથે મૂડીરોકાણ થઈ જવું જોઈએ. સમતુલિત વિકાસના સિદ્ધાંતમાં પણ આ જ પ્રક્રિયા અપનાવવામાં આવે છે.
  - (2) આ સિદ્ધાંતમાં ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં મૂડીની જરૂર પડે છે.
  - (3) આ સિદ્ધાંતનો મુખ્ય આશય વિવિધલક્ષી વિકાસ કરવાનો હોય છે.
  - (4) આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે મૂડીનો ઉપયોગ એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા દ્વારા થાય છે.
  - (5) મૂડીરોકાણ, પૂરક ઉદ્યોગોની સાથે સાથે કરવું પડે છે.
  - (6) આ સિદ્ધાંતમાં બજારનો વિસ્તાર અને બાહ્ય બચતોની પ્રાપ્તિ થવી જરૂરી હોય છે.
  - (7) આ સિદ્ધાંતમાં ખાનગીક્ષેત્રને વિકાસની દૃષ્ટિએ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવે છે.
  - (8) આ સિદ્ધાંતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિશિષ્ટિકરણ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

9.2.2 સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અંગે જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓની રજૂઆતો

સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનામાં ઈજારાનો પ્રવાહ વિશાળ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે જ્યારે ઉદ્યોગોના વિકાસનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવે છે ત્યારે જે ઔદ્યોગિક વસ્તુને કેટલાક ઉદ્યોગો ઉત્પાદનના સાધન તરીકે વાપરે છે તે ઉદ્યોગોની માંગમાં પણ વધારો સર્જે છે. આવી જ રીતે કોઈ એક ઉદ્યોગમાં મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે ત્યારે તે ઉદ્યોગની ઉત્પાદકતા અને નફામાં વધારો થાય છે. આની અસર તે ઉદ્યોગની ઉત્પાદિત વસ્તુને જે અન્ય ઉદ્યોગો પોતાની

ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં ઉત્પાદક સાધન તરીકે વાપરતા હોય તેમની માંગમાં પણ વધારો થાય છે અને ત્યાં પણ નફાની શક્યતાઓ વિશેષ ઉદ્ભવે છે. સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અંગે જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ જે રજૂઆત કરી છે તે પૈકી મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રીઓ જેવા કે, નર્ક્સ, રોઝન્ટાઈન રોડાન અને આર્થર લુઈસના વિચારોને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરીશું.

- સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના વિષે રેગનર નર્ક્સ ની રજૂઆત : રેગનર નર્ક્સ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ આર્થિક વિકાસ સંબંધી વિચારો પોતાના પુસ્તક ‘Problems of Capital Formation in Under- Developed Countries’ માં રજૂ કર્યા છે. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે બધાં જ અલ્પવિકસિત રાષ્ટ્રો ગરીબાઈના વિષયકથી પીડાતા હોવાને કારણે આર્થિક વિકાસ કરવા માટે અશક્તિમાન હોય છે. આવા દેશોમાં બચતના નીચા દરને કારણે રોજગારી અને આવકનું પ્રમાણ નીચું રહેવા પામે છે. આ ઉપરાંત, મૂડીરોકાણ અને મૂડીસર્જનનું પ્રમાણ પણ નીચું રહેવા પામે છે. આ રીતે ઓછી બચત એ નીચા કે અલ્પવિકાસનું કારણ અને પરિણામ બંને છે.

જો સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અપનાવવામાં આવે તો જ ગરીબાઈનું આ વિષયક તોડી શકાય. નર્ક્સની દૃષ્ટિએ સમતોલ વિકાસમાં અર્થતંત્રના જુદા જુદા પછાત પ્રદેશોમાં પરસ્પર મૂડીરોકાણ કરવાથી જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં એકી સાથે વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ થશે. કોઈ એક ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ થવાથી પૂરવઠામાં જે વધારો થાય છે તે વિકાસના અન્ય કાર્યક્રમો માટે મુખ્ય ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી નીવડે છે. આમ, વિકાસના દરેક ક્ષેત્રમાં પૂરવઠામાં જે દરે વધારો થાય છે તે જ દરે તેની માંગ પણ થાય છે. આથી અર્થતંત્રમાં સમતોલ વિકાસ શક્ય બને છે. અલ્પવિકસિત દેશોની ગરીબાઈનું મુખ્ય કારણ ગરીબાઈના વિષયકનો ફેલાવો છે. આ વિષયક મૂડી- પૂરવઠા અને મૂડીની માંગ એમ બંને બાજુએથી જોવા મળે છે.

(A) મૂડી-પૂરવઠાની બાજુએથી ગરીબાઈનું વિષયક

સામાન્ય રીતે મૂડીના પૂરવઠાનો આધાર લોકોની બચતશક્તિ ઉપર હોય છે. મૂડીની અછત અને બજારની અપૂર્ણતાને કારણે ઉત્પાદન ક્ષમતા નીચી રહેવા પામે છે. જેનાથી લોકોની વાસ્તવિક આવક નીચી રહે છે. જે નીચી બચતમાં પરિણમે છે. સરવાળે મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ પણ નીચું હશે અને મૂડીનો જથ્થો ખૂબ જ ઓછો જોવા મળે છે. જે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાને મંદ બનાવે છે અને આ રીતે એક વિષયક પૂર્ણ થાય છે.

(B) મૂડીની માંગની બાજુએથી ગરીબાઈનું વિષયક

સામાન્ય રીતે મૂડીની માંગનો આધાર મૂડીરોકાણની ઉત્તેજના પર હોય છે અને મૂડીરોકાણની ઉત્તેજનાનો આધાર બજારના કદ પર છે. આથી જેમ બજારનું કદ મોટું, તેમ મૂડીરોકાણ વધારી ઉત્પાદન વધારવાની પ્રેરણા વધારે હોય છે અને આથી ઊલટું જેમ બજારનું કદ નાનું તેમ મૂડીરોકાણ ઓછું કરીને ઉત્પાદન ઘટાડવાની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય છે. અલ્પવિકસિત દેશોમાં અસરકારક માંગનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી મૂડીરોકાણ-ઉત્તેજક

પરિબળો ઓછા હોય છે. આવા દેશોમાં અસરકારક માંગ ખૂબ જ ઓછી હોવાનું મુખ્ય કારણ ત્યાના લોકોની નીચી વાસ્તવિક આવકને ગણાવી શકાય. વાસ્તવિક આવક ઓછી હોવાથી લોકો દ્વારા વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગ ઓછી થતી હોય છે. વાસ્તવિક આવકનો નીચો દર ઓછી ઉત્પાદનક્ષમતામાં પરિણમે છે. ઓછી ઉત્પાદનક્ષમતા એ ઓછી મૂડીના ઉપયોગનું પરિણામ છે. આથી પુનઃમૂડીરોકાણની ઉત્તેજના ઓછી બને છે. અલ્પવિકસિત દેશોની મુખ્ય ખાસિયત એ હોય છે કે તેઓ મૂડીની અછતથી પીડાય છે અને છતાં ત્યાં મૂડીની માંગ ઓછી હોય છે.

આ ઉપરાંત મેયર અને બાલ્ડવિન તથા નર્ક્સે ગરીબાઈના ત્રીજા વિષયકની વાત કરી છે. અલ્પવિકસિત દેશોમાં લોકો શિક્ષિત, તાલીમબદ્ધ, સાહસિક અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા ન હોવાથી કુદરતી સાધન સંપત્તિ વણવપરાયેલી પડી રહે છે. જે ગરીબાઈનું કારણ અને પરિણામ બંને છે. આ વિષયકને તોડવાનું કામ અલ્પવિકસિત દેશોમાં ખૂબ જ અઘરું છે.

(C) ગરીબાઈના વિષયકને તોડવાના ઉપાયો

આ વિષયકને તોડવાનો એક માત્ર ઉપાય સમતોલ વિકાસ છે. વિવિધ ઉદ્યોગો અને કૃષિક્ષેત્રે એક સાથે મૂડીરોકાણ કરવાથી આ વિષયક તૂટી જાય છે. એનું કારણ એ છે કે, એક ઉદ્યોગ દ્વારા નિર્મિત થયેલું ઉત્પાદન બીજા ઉદ્યોગમાં ખરીદી લેવામાં આવે છે. આથી માંગ અને પૂરવઠા વચ્ચે સમતુલાની પરિસ્થિતિ સહજ રીતે ઊભી થાય છે. સમતોલ વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન ખેતી અને ઉદ્યોગ બંનેનો એક સાથે મોટા પાયા પર વિકાસ થશે અને એ બંને ક્ષેત્રોમાં સમતુલા સ્થપાશે. ખેતીના વિકાસ દ્વારા આ ક્ષેત્રની અધિશેષ શ્રમશક્તિ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં જોડાશે. ‘સમતોલ વિકાસ’ માટે વિદેશી મૂડી અને તકનીકી જ્ઞાન પણ સુલભ બનશે કેમકે વિદેશીઓને વિકાસ દરમિયાન મોટું બજાર અને બાહ્ય કરકસરના લાભો પ્રાપ્ત થશે.

સમતોલ વિકાસ માટે જે વધારાની મૂડીની જરૂર પડશે તે મૂડીની પ્રાપ્તિ માટે અર્ધ અને પ્રચ્છન્ન બેકારોને ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં રોકવાનો ઉપાય નર્ક્સે દર્શાવ્યો છે. ખેતરોમાં કે જમીનના નાના ટુકડા ઉપર જે લોકો કામ કરતાં હોય છે તેનો ઉત્પાદનમાં ફાળો નહિવત હોય છે. બિનકૃષિ વિષયક ક્ષેત્રો ઘણા જ નાના હોવાને કારણે તેમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. આથી તેઓને ખેતી ક્ષેત્રમાં કામ કરવું પડે છે. નર્ક્સના મતે આ વધારાના શ્રમિકોને ખેતીના વ્યવસાયમાંથી ખસેડીને સિંચાઈ, રસ્તા, રેલ્વે, મકાનો, કરખાના વગેરે મૂડીઉત્પાદક ઉદ્યોગોમાં કામે લગાડવાની શક્યતાઓ વધારે છે. આમ થવાથી આ વધારાના બેકારો માટે આવકનો સ્ત્રોત શરૂ થશે. પરિણામે બચતનો એક સ્ત્રોત શરૂ થશે અને મૂડીસંચયમાં વધારો થશે. આ રીતે પ્રચ્છન્ન બેકારીનો ઉપયોગ મૂડીસંચય માટે કરી શકાય. આ ઉપરાંત, ઉત્પાદનનું કાર્ય કરતાં ખેડૂતનો બિન-ઉત્પાદક આશ્રિત જ્યારે અન્ય ક્ષેત્રમાં જતો રહે છે, ત્યારે ઉત્પાદક ખેડૂત પાસે જે વધારાનો

ખોરાકનો જથ્થો ફાજલ પડે છે તે ખોરાકના સ્વરૂપમાં ગર્ભિત પડેલી સુષુપ્ત બચતશક્તિને ક્રિયાશીલ કેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તેના ઉપર બધો આધાર રહેલો છે. આ પદ્ધતિની સફળતાનો આધાર નીચેની બાબતો પર છે.

(અ) વધારાના મજૂરો ખેતીક્ષેત્રમાથી પ્રાપ્ત થવા જોઈએ.

(બ) તેઓ મૂડીસર્જનના ઉદ્યોગોમાં કામ કરતાં હોવા જોઈએ.

(ક) ખેત-ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થવો જોઈએ નહીં.

(ડ) ખેડૂતો કે અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાતા વધારાના મજૂરોના ઉપભોગમાં ઘટાડો થવો જોઈએ નહીં.

● પ્રો. નર્ફસના વિચારોની મર્યાદાઓ

નર્ફસના વિકાસ સંબંધી વિચારોની ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓએ ટીકા કરી છે અને સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાને અવાસ્તવિક ગણાવી છે. મહત્વની ટીકાઓ આ પ્રમાણે છે.

(1) 'સમતોલ વિકાસ'ની વ્યૂહરચના અંતર્ગત ઘણા બધા ઉત્પાદનક્ષેત્રોનો એકીસાથે અને એક જ સમયે વિકાસ કરવાની જે વાત કહેવામાં આવી છે તે શક્ય જ નથી, કારણ કે અલ્પવિકસિત દેશોમાં એક જ સમયે મોટા પાયા પર ઉત્પાદનના સાધનો અને મૂડી, ટેકનિકલ જ્ઞાન વગેરે મળી રહેવાની શક્યતાઓ બહુ ઓછી હોય છે.

(2) નર્ફસે વિવિધ ઉદ્યોગોને એકબીજાના પૂરક તરીકે ગણીને સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના રજૂ કરેલી. પરંતુ વાસ્તવમાં એમ જોવા મળે છે કે વિવિધ ઉદ્યોગો ઉત્પાદનના સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે એકબીજાના હરીફ હોય છે.

(3) અલ્પવિકસિત દેશોમાં મૂડીરોકાણ માટેના સાધનો ખૂબ જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય છે. આથી આવા મર્યાદિત સાધનોનો ઘણા બધા ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સાહજિક છે કે કોઈપણ ક્ષેત્રમાં વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગ મળે તે રીતે વિકાસ થશે નહીં.

(4) નર્ફસે મૂડીસર્જન માટે પ્રચ્છન બેરોજગારોને કૃષિક્ષેત્રમાથી ખસેડીને અન્ય ઉત્પાદક ક્ષેત્રોમાં રોજગારી આપવાની વાત કરી છે. પ્રચ્છન્ન બેરોજગારોને ખસેડવા અને તેમને અન્ય ક્ષેત્રો માટે લાયક બનાવવા માટે કેન્દ્રિય આયોજન ની જરૂર રહેશે જેની નર્ફસે અવગણના કરી છે.

(5) સમતોલ વિકાસ દરમિયાન અર્થતંત્રના તદ્દન નવા માળખાના ઉદ્ભવને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, જે વાસ્તવિક રીતે શક્ય નથી.

જુદા જુદા દેશોએ સાધેલા આર્થિક વિકાસનું અવલોકન કરવાથી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે, 'વિકાસની પ્રક્રિયા' તમામ ક્ષેત્રોમાં એકીસાથે ગતિશીલ થતી નથી.

- સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અંગે રોઝેસ્ટાઈન રોડાનની રજૂઆત રોઝેસ્ટાઈન રોડાને પણ નક્કરના સમતુલિત વિકાસના વિચારોને માન્ય રાખ્યા છે. પરંતુ રોડાનના મતે સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાને ‘પ્રબળ પ્રયાસ’ના સંદર્ભમાં અપનાવવી જોઈએ. સ્થિર અર્થતંત્રમાં આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ થાય એ ખૂબ જરૂરી છે. રોડાનના મતે અલ્પવિકસિત દેશોમાં સામાજિક અને આર્થિક આંતરમાળખું જેમાં વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, વીજળી, શિક્ષણ, મૂડીભંડોળ, બેંકિંગ, તબીબી સેવાઓ વગેરે ખૂબ જ અલ્પમાત્રામાં ઉપલબ્ધ હોય છે. આવી અલ્પ સુવિધાઓની પ્રાપ્તિથી ખાનગી મૂડીરોકાણને ઉત્પાદન-ક્ષેત્રમાં આકર્ષી શકાતું નથી. જો અલ્પવિકસિત અર્થતંત્રમાં એ વધારાની સુવિધાઓ મોટા પ્રમાણમાં વિકસાવવામાં આવે તો તેનાથી ખાનગી મૂડીરોકાણકારોને વધુ મૂડીરોકાણ કરવાની પ્રેરણા મળશે અને તેઓ વધારે ઉત્પાદનનો લાભ મેળવી શકશે.

રોઝેસ્ટાઈન-રોડાનના મતે, અલ્પવિકસિત દેશોમાં ત્રણ પ્રકારની અવિભાજ્યતાઓ જોવા મળે છે. આ અવિભાજ્યતાઓ બાહ્ય અર્થતંત્ર માટે જવાબદાર છે જે પ્રબળ પ્રયાસની જરૂરિયાતને યોગ્ય ઠેરવે છે. આ અવિભાજ્યતાઓ નીચે મુજબ છે-

- (A) ઉત્પાદન કાર્યની અવિભાજ્યતા
- (B) માંગની અવિભાજ્યતા
- (C) બચત પુરવઠામાં અવિભાજ્યતા

- (A) ઉત્પાદન કાર્યમાં અવિભાજ્યતા

રોડાનના મતે અલ્પવિકસિત અર્થતંત્રનો વિકાસ ક્રમે ક્રમે મૂડીરોકાણમાં વધારો કરીને કરવો શક્ય નથી. કારણ કે, બાહ્ય કરકસરના લાભો મેળવવા માટે મોટા પાયે મૂડીરોકાણ થાય તે અત્યંત આવશ્યક હોય છે. જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં અલ્પપ્રમાણમાં મૂડીરોકાણની ફાળવણી થવાથી તેનો સંપૂર્ણ લાભ મળી શકે નહીં. ઉત્પાદકોને પોતાના ઉત્પાદન માટે બજાર ના મળે તો વિકાસની તમામ યોજનાઓ નિષ્ફળ નીવડે છે. આથી રોડાનના મતે ઉત્પાદન કાર્યમાં અવિભાજ્યતા સ્થાપિત થવી ખૂબ જરૂરી છે. જે વધતા વળતર તરફ દોરી જાય છે. સામાજિક ઓવરહેડ મૂડીમાં રોકાણ (જેમ કે, પાવર, પરિવહન અથવા સંદેશાવ્યવહાર) જે સીધી ઉત્પાદક રોકાણ પ્રવૃત્તિઓ પહેલાં આવવું આવશ્યક છે. આવી મૂડીગત આવશ્યકતાઓ અન્ય દેશોમાંથી આયાત કરી શકાતી નથી. તેથી, સામાજિક ભારે મૂડીમાં પ્રારંભિક રોકાણ કરવું જરૂરી છે. વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ થયા પછી વધારાની સુવિધાઓનો ફેલાવો કરવો એ પદ્ધતિ બહુ ઉપયોગી નથી. વળી આવી સુવિધાઓ ઊભી કરવા માટે ભારે સ્થિર મૂડીરોકાણની જરૂર રહે છે. જ્યાં સુધી આ વધારાની સુવિધાઓ સંપૂર્ણ

થાય નહીં ત્યાં સુધી તેનો લાભ ખાનગી મૂડીરોકાણકારોને પ્રાપ્ત થશે નહીં. આથી તેઓ વધારે મૂડીરોકાણ કરવા તૈયાર થશે નહીં અને વિકાસની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થશે નહીં.

(B) માંગની અવિભાજ્યતા (અથવા પૂરકતા)

વિકાસશીલ દેશોમાં માથાદીઠ નીચી આવક અને નીચી ખરીદી શક્તિ ને કારણે બજારો ઓછા છે. બંધ અર્થવ્યવસ્થામાં, એક જ ઉદ્યોગમાં આધુનિકીકરણ અને વધેલી કાર્યક્ષમતાનો સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થા પર કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી કારણ કે તે ઉદ્યોગનું ઉત્પાદન બજારને શોષવામાં નિષ્ફળ જશે. એક સાથે મોટી સંખ્યામાં ઉદ્યોગો સ્થાપવાની જરૂર છે, જેથી એક ઉદ્યોગમાં કાર્યરત લોકો અન્ય ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનનો વપરાશ કરી શકે અને આ રીતે પૂરક માંગ ઊભી થાય.

આ વાતને સમજાવવા માટે, રોઝેસ્ટાઈન-રોડાન જૂતા ઉદ્યોગનું ઉદાહરણ આપે છે. જો કોઈ દેશ જૂતા ઉદ્યોગમાં મોટા પ્રમાણમાં રોકાણ કરે છે, તો અન્ય ઉદ્યોગોમાં રહેલા પ્રચ્છન્ન મજૂરોને મજૂરી કામ અને આવકનો સ્રોત મળે છે, જે પગરખાના ઉત્પાદનમાં અને તેમની પોતાની આવકમાં વધારો કરશે. આ વધેલી આવકનો ફક્ત જૂતા ખરીદવા પર ખર્ચ કરવામાં આવશે નહીં પણ વધેલી આવક અન્ય વસ્તુઓ પરના ખર્ચમાં પણ વધારો કરશે. જો કે, અન્ય વસ્તુઓની આ વધેલી માંગને સંતોષવા માટે કોઈ વધારાનો પુરવઠો નહીં હોવાથી આ ચીજવસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થશે. આવી સ્થિતિથી બચવા માટે, વિવિધ ઉદ્યોગોમાં ભારે રોકાણ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

(C) બચતના પૂરવઠામાં અવિભાજ્યતા

ઉચ્ચ સ્તરનાં રોકાણોને અનુરૂપ ઉચ્ચ સ્તરની બચતની જરૂર હોય છે. આ માટે હંમેશાં વિદેશી સહાય પર આધાર રાખી શકાય નહીં. કારણ કે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મોટા પાયે રોકાણો ફક્ત એક જ વાર નહીં, પરંતુ વારંવાર કરવાની જરૂર હોય છે. તેથી ઘરેલું બચત આવશ્યક છે. રોડાનના માટે અલ્પવિકસિત અર્થતંત્રમાં બચતની અવિભાજ્યતાણી સમસ્યા હોય છે. સામાન્ય વ્યક્તિની આવકનું પ્રમાણ ઓછું હોવાને કારણે તેમની બચત પણ ન્યૂનતમ હોય છે. આ એક પડકાર છે. તેમની બચતમાં પૂરતી વૃદ્ધિ કરવા માટે એ આવશ્યક છે કે, મૂડીરોકાણમાં એકદમ વધારો કરવામાં આવે. ઊંચા રોકાણોને લીધે આવકમાં વધારો થતાં બચતના દરમાં વધારો થશે.

રોડાનના મતે આર્થિક વિકાસ માટે બજારના કદમાં વધારો કરવો અને લોકોની ખરીદશક્તિમાં વધારો થાય તો જ વિકાસની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થાય. આ બંને પ્રવૃત્તિઓ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે. આમ થવાથી લોકોની આવકમાં વધારો થશે અને વસ્તુઓ તથા સેવાઓની માંગમાં અસરકારક વધારો થશે.

(D) રોજેસ્ટર્ડન રોડાનના વિચારોની ટીકાઓ

‘પ્રબળ પ્રયાસ’ માટે મોટા પાયા પર આર્થિક સાધનોની જરૂરિયાત કેવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવશે તે સંબંધી રોજેસ્ટર્ડને કોઈ વિશેષ ઉપાય બતાવ્યો નથી. શરૂઆતમાં મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવા માટે સાધનો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે, એ વાતની સ્પષ્ટતા રોડાન દ્વારા કરવામાં આવી નથી. ‘પ્રબળ પ્રયાસ’ના સંચાલન અને અમલીકરણ કરવા માટે એક એવા શાશનની જરૂર પડશે કે જેનો અંકુશ સમગ્ર સાધનો પર હોય. આ કાર્ય ખાનગી મૂડીરોકાણકારો દ્વારા કરી શકાય નહીં. આ માટે કેન્દ્રિય આયોજનની આવશ્યકતા રહેશે કે જેની તરફ રોડાને સંકેત કર્યો નથી.

9.2.3 સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાની મર્યાદાઓ

પ્રો. હર્ષમેન દ્વારા સમતોલ વિકાસની કરવામાં આવેલી ટીકાઓ જોઈએ તો

(1) સાધનોનો મર્યાદિત પૂરવઠો

સમતોલ વિકાસના વ્યૂહરચનાકારોએ એમ માની લીધું હતું કે જ્યારે તમામ વપરાશી ઉદ્યોગો એકી સાથે શરૂ કરવામાં આવશે ત્યારે ઉત્પાદનના અનેક સાધનો અમર્યાદિત પ્રમાણમાં મળી રહેશે. પરંતુ અલ્પવિકસિત દેશોમાં ઉત્પાદનના સાધનોનો પૂરવઠો અમર્યાદિત પ્રમાણમાં તૈયાર અવસ્થામાં હોતો નથી અને તેથી માંગના પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધારી શકાતું નથી. આમ, સમતોલ વિકાસના વિચારકોએ જે અનુમાન કર્યું હતું તે વાસ્તવમાં સાચું નથી. આથી, અલ્પવિકસિત દેશો માટે સમતોલ આર્થિક વિકાસના ધોરણે વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ શકે નહીં.

(2) અતાર્કિક સૂચન

પ્રો. હર્ષમેનના મતે સમતોલ વિકાસના આગ્રહીઓએ અલ્પવિકસિત દેશના આર્થિક વિકાસ માટે આયોજન કરવાનું જે સૂચન કર્યું હતું તે વાસ્તવમાં અતાર્કિક કહેવાય, કારણ કે આવા દેશો પાસે શરૂઆતમાં મોટા પાયા પર બહુમુખી આયોજન કરવાની શક્તિ જ હોતી નથી. આથી આ પ્રકારની વિચારણા અતાર્કિક ગણાય છે.

(3) અલ્પ કૃષિવિકાસની અવગણના

સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાના પુરસ્કર્તાઓ એવું માનતા હતા કે, અલ્પવિકસિત દેશોમાં આર્થિક વિકાસના કાર્યક્રમના સમયે અનાજનો પૂરવઠો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હશે અને દેશમાં અનાજ અને ઔદ્યોગિક કાચા માલની માંગ બંને કૃષિ-ક્ષેત્ર દ્વારા સંતોષાશે. પરંતુ, વાસ્તવિકતા જોઈએ તો, અલ્પવિકસિત દેશોમાં કૃષિક્ષેત્રનો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં વિકાસ થયેલો હોતો નથી. આથી આવા દેશોમાં વારંવાર અન્નસમસ્યા ઉદભવતી જોવા મળે છે. સામાપક્ષે ઔદ્યોગિક એકમો માટે કાચા માલની તંગી પણ વર્તાતી જણાય છે. આથી આર્થિક વિકાસનો દર ધીમો પડી જાય છે.

(4) મૂડીરોકાણની ગતિશીલતા રૂંધાય છે

અલ્પવિકસિત દેશોમાં સમતોલ વિકાસ પદ્ધતિ અપનાવીને અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે થોડું થોડું મૂડીરોકાણ થાય છે, તેનાથી અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણની ગતિશીલતા રૂંધાય છે.

(5) મૂડીરોકાણની ખરાબ અસરોને ધ્યાનમાં લીધી નથી

સમતોલ આર્થિક વિકાસના હિમાયતીઓએ બાહ્ય કરકસર પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. પરંતુ તેઓએ બાહ્ય લાભો મેળવવા માટે મૂડીરોકાણની અસરોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેઓ મૂડીરોકાણની ખરાબ અસરોને ધ્યાનમાં લેતા નથી. આથી આર્થિક વિકાસનો દર ધીમો પડે છે.

(6) વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી નથી

અલ્પવિકસિત દેશોમાં કુશળ નિયોજકોનો અભાવ જોવા મળે છે. સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાના હિમાયતીઓએ આ પ્રકારની વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમાં નથી લીધી. જેથી કરીને જો કોઈ અલ્પવિકસિત દેશ સમતોલ વિકાસની પદ્ધતિએ વિકાસ કાર્યક્રમ અપનાવવા ઇચ્છે તો વિકાસની પ્રક્રિયા મંદ પડતી જોવા મળે છે.

9.3 અસમતોલ વિકાસનો અભિગમ

અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાની તરફેણ કરનારાઓમાં હર્ષમેન, સિંગર, પોલ સ્ટીટન, ફ્લેમિંગ જેવાં અર્થશાસ્ત્રીઓના નામ અગ્રેસર છે. હર્ષમેનના મતે અલ્પવિકસિત દેશોની સમસ્યાઓને જોઈએ તો આવા દેશો સમતોલ ધોરણે તેમનો વિકાસ સાધી શકે નહીં. આવા દેશોમાં સાધનોની અછતની સમસ્યા કરતાં પ્રાપ્ય સાધનો પ્રચ્છન અવસ્થામાં વેરવિખેર સ્થિતિમાં છે તે સમસ્યા ખૂબ ગંભીર હોય છે. ઉપરાંત, આવા દેશોમાં નિયોજકો ખૂબ સાહસિક મનોવૃત્તિવાળા તથા ત્વરિત નિર્ણય લેનારા હોતા નથી. આ બંને પ્રશ્નોને કારણે તેઓ સમતોલ વિકાસ અંગેની નીતિ નકારે છે અને અસમતોલ ધોરણે આર્થિક વિકાસ સાધવા માટેનું સૂચન કરે છે. પ્રો.હર્ષમેનના મતે, આર્થિક વિકાસ અંગેના નિર્ણયો લેવાની જે ખામી નિયોજકોમાં હોય છે તેને દૂર કરવા માટે સૌ પ્રથમ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

9.3.1 અર્થ

અસમતોલ વિકાસ એટલે અર્થતંત્રના તમામ ક્ષેત્રોનો ગહન: રીતે વિકાસ કરવાને બદલે પસંદ કરેલા અથવા આવશ્યક અને મૂળભૂત ક્ષેત્રોનો ગહન રીતે વિકાસ કરવો. અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાનો તર્ક એ છે કે અલ્પવિકસિત દેશો પાસે મૂડી અને અન્ય જરૂરી સાધનો એટલા પ્રમાણમાં હોતા નથી કે જેથી બધા જ ક્ષેત્રોમાં એકીસાથે મૂડીરોકાણ કરી શકાય. આ સિવાય પણ જો આ ઉપલબ્ધ સીમિત સાધનોની બધા જ ક્ષેત્રોમાં એક સરખી રીતે વહેંચણી કરવાનું બિનઆર્થિક પુરવાર થાય છે. ઉપરાંત, બધા જ ક્ષેત્રોમાં થયેલા અલ્પ મૂડીરોકાણને કારણે આ ક્ષેત્રોનો વિકાસદર પણ અત્યંત મંદ રહેવા પામે છે. આ કારણથી જ આવા દેશોમાં અમુક પસંદ કરેલા મહત્વના ક્ષેત્રો અથવા ઉદ્યોગોમાં મોટાપાયા પર મૂડીરોકાણ કરીને વિકાસની ગતિને વેગ આપી શકાય છે. આ રીતે અર્થવ્યવસ્થા ધીમે ધીમે અસમતોલ વિકાસ તરફ ગતિમાન થાય છે. સરવાળે

અસમતોલ વિકાસ અંતર્ગત થયેલા વિકાસનો ચોખ્ખો દર સમતોલ વિકાસના સરેરાશ દર કરતાં વધારે હોય છે.

● અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના વિષે હર્ષમેનની રજૂઆત

અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનામાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, અર્થતંત્રના બધા જ વિભાગોનો એકીસાથે વિકાસ કરવાને બદલે, અમુક પસંદ કરેલા વ્યૂહાત્મક ઉદ્યોગો કે ક્ષેત્રોમાં જ મૂડીરોકાણ કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. જે આગળ ઉપર વિકાસના દરને ઝડપી અને વેગીલો બનાવે. આવા ક્ષેત્રો મૂડીયુક્ત ક્ષેત્રો કહેવામાં આવે છે. એમાં વેચાણ દ્વારા જે નફો મળે છે તેને પુનઃમૂડીરોકાણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની વ્યૂહરચના એટલા માટે સારી છે કે, અલ્પવિકસિત દેશોમાં મૂડી અને ટેકનિકલ જાણકારીની અછત હોવાથી બધાં જ ક્ષેત્રોનો વિકાસ એક સાથે શક્ય નથી.

હર્ષમેનના મત પ્રમાણે, ‘પૂર્વનિર્ધારિત વ્યૂહરચના અનુસાર અર્થવ્યવસ્થામાં ઈરાદાપૂર્વકનું અસમતુલન ઊભું કરવું એ આર્થિક વિકાસ સાધવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે’. તેમના મતે આર્થિક વિકાસ અસમતુલાઓની શૃંખલાઓ દ્વારા થાય છે અને તેથી આ અસમતુલાઓને તેમણે આર્થિક વિકાસનો આત્મા તથા પ્રેરણા એમ બંને ગણાવ્યા છે. તેમના મતે આ અસમતુલાઓને સમાપ્ત કરવાને બદલે તેમને જીવંત રાખવી જોઈએ. અસમતુલાઓ એ વિકાસને પ્રેરિત કરે છે જેને પરિણામે નવી અસમતુલા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ફરી વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને એ રીતે આ ચક્ર સતત ચાલ્યા કરે છે. આજના વિકસિત ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રોએ અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાને કારણે જ પ્રગતિ સાધી છે.

પ્રો.સિંગરે પણ અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાને સમર્થન આપતા જણાવ્યું છે કે, આ વિકાસની એક સારી વ્યૂહરચના છે, જે અંતર્ગત ઉપલબ્ધ સાધનોનું મૂડીરોકાણ એ રીતે કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે કે, જે અર્થવ્યવસ્થાને વધારે સ્થિતિસ્થાપક બનાવવામાં તથા વધતી જતી માંગ અને વધતા જતાં બજારને અનુલક્ષીને તેના વિસ્તરણમાં મદદરૂપ થાય છે. આ અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે અલ્પવિકસિત દેશોમાં ગરીબાઈના વિષયકને ભેદવા માટે અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના જ શ્રેષ્ઠ છે. આવા દેશો નીચી આવકની સમતુલાની અવસ્થામાં હોય છે. ઉત્પાદન, વપરાશ, બચત અને મૂડીરોકાણ એ બધા અત્યંત નીચી સપાટીએ એક બીજાને એ રીતે અનુકૂળ થઈ ગયા હોય છે કે, સમતુલાની આ અવસ્થા જ વિકાસના અવરોધક પરિબળ તરીકે કામ કરે છે. આથી આવા દેશો માટે વિકાસની ઉત્તમ વ્યૂહરચના એ છે કે જે અન્વયે ઈરાદાપૂર્વકના આયોજિત અસમતોલ વિકાસ દ્વારા નીચી સપાટીની સમતુલામાં વિક્ષેપ પાડવામાં આવે.

9.3.2 મૂડીરોકાણના પ્રકારો અને અસમતુલાઓનું સર્જન

મૂડીની અછતના પ્રશ્નને હલ કરવા માટે અને યોગ્ય દિશામાં મૂડીનો ઉપયોગ કરવા માટે મૂડીરોકાણની પૂરક અસરોનો ઉપયોગ કરીને નિયોજકની શક્તિ ઉપર દબાણ લાવવાનું સૂચન હર્ષમેન કરે છે. કોઈ એક ઉદ્યોગમાં માંગ અને ઉત્પાદન વધતા વર્તમાન ભાવે અન્ય ઉદ્યોગોની માંગનું પ્રમાણ વધશે. તેવી જ રીતે એક ઉદ્યોગનું મૂડીરોકાણ બીજા ઉદ્યોગની નફાકારકતામાં વધારો નિપજાવે છે ત્યારે નિયોજન-શક્તિ ઉપર દબાણ વધે છે. જે અલ્પવિકસિત દેશોમાં વધારે મૂડીરોકાણને શક્ય બનાવે છે. વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન અર્થતંત્રમાં થતાં મૂડીરોકાણને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

- (A) સામાજિક-આર્થિક મૂડીરોકાણ
 (B) સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂડીરોકાણ

અલ્પવિકસિત દેશોમાં સાધનોની મર્યાદાઓને કારણે ઉપર્યુક્ત બંને ક્ષેત્રોનો એકી સાથે સમતોલ વિકાસ કરવો શક્ય નથી. આથી કોઈ એક ક્ષેત્રના વિકાસ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને, એટલે કે, અસમતુલાઓ ઊભી કરીને વિકાસને ઝડપી બનાવી શકાય. જે પૈકી, સામાજિક- આર્થિક મૂડીમાં રોકાણ કરીને અથવા તો સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાણ કરીને અર્થતંત્રમાં અસમતુલાઓ સર્જી શકાય છે. બંને પ્રકારના મૂડીરોકાણ દ્વારા કઈ રીતે અસમતુલાઓ સર્જાય છે તે હવે જોઈએ.

- (A) સામાજિક-આર્થિક મૂડીમાં રોકાણ દ્વારા સર્જતી અસમતુલા

સામાજિક અને આર્થિક મૂડી (social overhead capital) એ એવી સેવાઓ પૂરી પાડે છે, જેના વગર અર્થતંત્રના પ્રાથમિક, દ્વિતીય અને તૃતીય ક્ષેત્રની ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી શકતી નથી. આ રીતે વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, વીજળી, સિંચાઈ, શિક્ષણ, જાહેર આરોગ્યની સેવાઓ વગેરેમાં થતું મૂડીરોકાણ એ સામાજિક, આર્થિક મૂડીરોકાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે વિકાસ માટે આંતરસ્તરીય માળખું પૂરું પાડે છે. એકવાર આ બધી સુવિધાઓને વિકસિત કરવામાં આવશે તો ખાનગી મૂડીરોકાણને સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિમાં રોકાણ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાશે. હર્ષમેનના મતે વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં જો આ પ્રકારના મૂડીરોકાણ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે તો અર્થતંત્ર ઝડપી વિકાસના પંથે આગળ વધતું જશે.

- (B) સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂડીરોકાણ દ્વારા સર્જતી અસમતુલા

સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂડીરોકાણ કરીને પણ અસમતુલા સર્જી શકાય. આ પ્રવૃત્તિઓમાં જો પહેલા મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે તો તેને કારણે સામાજિક-આર્થિક સુવિધાઓની અછતને કારણે ઉત્પાદનખર્ચમાં વધારો થવા પામશે. ખાનગી ક્ષેત્રના નિયોજકો આ સુવિધાઓના વિકાસની માંગ કરશે અને રાજકીય દબાણ તથા અન્ય પરિબળોને કારણે આ ક્ષેત્રે મૂડીરોકાણ હાથ ધરવામાં આવશે. વિકાસની આ પ્રક્રિયાને અછત દ્વારા વિકાસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

- અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના માટેના અન્ય પગલાઓ

અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનામાં સામાજિક-આર્થિક મૂડીરોકાણ અને સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂડીરોકાણ ઉપરાંત હર્ષમેન દ્વારા અન્ય કેટલાક પગલાઓ પણ સૂચવવામાં આવ્યા છે, જે આ પ્રમાણે છે.

- (1) કેટલીકવાર મૂડીરોકાણના પ્રોજેક્ટનો ક્રમ બદલીને પણ મૂડીરોકાણની ઉત્તેજના મહત્તમ કરી શકાય એમ હોય છે.
- (2) હર્ષમેન સાધન-ઉત્પાદન કોષ્ટકના આધારે પશ્ચાતગામી અને અગ્રગામી સંબંધોનો અંદાજ કાઢી વધુ સંબંધોવાળા ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ કેન્દ્રિત કરવાની હિમાયત કરે છે. જે ઉદ્યોગોમાં નીપજક-ઉપજ ગુણોત્તર વધારે હોય તેવા પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા ઉદ્યોગમાં પ્રથમ મૂડીરોકાણને કેન્દ્રિત કરવાની હિમાયત કરે છે.
- (3) તેઓ અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનનો નિર્ણય લેતી વખતે પ્રચલિત માંગના સ્વરૂપને આખરી ગણતા નથી. તેમના માટે અર્થતંત્રમાં પશ્ચાતગામી સંબંધોની અસર વધારવાનું

મહત્વ હોય છે. એ મહત્વની અસર વધારવા માટે જરૂર પ્રમાણે પ્રચલિત માંગના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાનું સૂચન કરે છે અને તે ફેરફાર માટે આબકારી જકાતો અને જુદી જુદી સબસિડી દ્વારા માંગનું સ્વરૂપ બદલીને વિવિધ ઉદ્યોગોમાં પશ્ચાતગામી સંબંધોની અસર વધારવાની ભલામણ કરે છે.

- (4) પ્રો. હર્ષમેન અલ્પવિકસિત દેશોમાં કોઈપણ ચીજનું ઉત્પાદન કરતાં પહેલા તેની આયાત કરીને સ્થાનિક બજારમાં મૂકવાનું સૂચન કરે છે. તેમના મતે અલ્પવિકસિત દેશમાં પહેલા તબક્કામાં નવી ચીજની આયાત કરીને બજારમાં મૂકવી જોઈએ. આ ચીજોથી લોકો ટેવાય અને તેની માંગ વધારે તો જ તેનું સ્થાનિક ઉત્પાદન શરૂ કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ બીજા તબક્કામાં તે વસ્તુના ઉત્પાદન માટે કાચો માલ આયાત કરવો જોઈએ અને ત્યારબાદ ત્રીજા તબક્કામાં એ વસ્તુના ઉત્પાદન માટે જરૂરી કાચામાલનું સ્થાનિક ઉત્પાદન કરવું જોઈએ.

આમ, ઉપર પ્રમાણેની પશ્ચાતગામી સંબંધ-અસરને વધારવા માટે અહીં દર્શાવેલા તબક્કાઓમાં ઉત્પાદન કરવું જોઈએ.

9.3.3 અસમતોલ આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચનાની મર્યાદાઓ

હર્ષમેન અને અન્ય વિચારકો દ્વારા આપવામાં આવેલા અસમતોલ આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચના અલ્પવિકસિત દેશોમાં આર્થિક વિકાસનો દર ઝડપી બનાવવામાં સહાયભૂત નીવડી શકે છે. આમ છતાં, તેની કેટલીક મર્યાદાઓ સામે આવી છે જે આ મુજબ છે.

- (1) કુગાવો સર્જવાની પૂરેપૂરી શક્યતાઓ

અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના પસંદગીના ઉદ્યોગોમાં જ મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કેન્દ્રિત કરવાની ભલામણ કરે ચહે. પરંતુ આ પ્રમાણે મૂડીરોકાણ કરવાથી રાષ્ટ્રીય આવકોમાં વધારો થાય, લોકોની નાણાકીય આવકોમાં વધારો થાય અને પરિણામે વસ્તુઓની માંગમાં વધારો સર્જાય. પરંતુ જેટલી ઝડપથી નાણાકીય આવકમાં વધારો સર્જી શકાય છે તેટલી ઝડપથી વસ્તુઓના પૂરવઠામાં વધારો કરી શકાતો નથી. આથી વપરાશી ચીજ-વસ્તુઓની અછત ઊભી થવા પામે છે. જેથી ભાવવધારો થતાં છેવટે તે કુગાવાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

- (2) મૂડીરોકાણ અને આર્થિક વિકાસના માર્ગમાં અવરોધો પેદા થશે

અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અનુસાર પસંદગીના ઉદ્યોગોમાં જ મૂડીરોકાણ કરવામાં આવશે તો અહાલિકસિત દેશના અર્થતંત્રમાં ઈરાદાપૂર્વકની અસમતુલા સર્જશે. આ અસમતુલા વાસ્તવમાં મૂડીરોકાણને ઉત્તેજિત કરવાને બદલે મૂડીરોકાણ અને આર્થિક વિકાસના માર્ગમાં અવરોધો પેદા કરશે. આથી આ પદ્ધતિ દ્વારા આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકાશે કે કેમ તે એક શંકાસ્પદ બાબત બની જાય છે.

- (3) ઉત્પાદનના સાધનોના પૂરવઠા પ્રત્યે દુર્લભ સેવવામાં આવ્યું છે

અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાના પુરસ્કર્તાઓએ ખાસ કરીને મૂડીરોકાણ અને નિયોજનશક્તિ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. પરંતુ અલ્પવિકસિત દેશમાં આ બે સાધનો ઉપરાંત ઉત્પાદનના અન્ય ભૌતિક સાધનોનો પણ અભાવ હોય છે. આથી, આ વ્યૂહરચનામાં વિકાસ અંગેનું જે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તેનો વ્યવહારમાં અમલ કરવાનું કારી ખૂબ જ મુશ્કેલ છે.

- (4) આર્થિક વિકાસ માટે કેટલા પ્રમાણમાં અસમતુલાઓ ઊભી કરવી તે બાબતની કોઈ સ્પષ્ટતા નથી

વિકાસની આ વ્યૂહરચનામાં અલ્પવિકસિત દેશોએ આર્થિક વિકાસ માટે કેટલા પ્રમાણમાં અસમતુલાઓ ઊભી કરવી પડશે તેના વિશેની કોઈ સ્પષ્ટતા હર્ષમેને કરી નથી. વિવિધ અલ્પવિકસિત દેશોના મૂળભૂત અને પાયાના પ્રશ્નો એકસરખા હોતા નથી. વળી, મૂળભૂત પ્રશ્નોની સાથે સાથે દરેક દેશના સંજોગો પણ જુદા જુદા હોય છે. આ બધી બાબતોની સ્પષ્ટતા આ સિદ્ધાંતમાં જોવા મળતી નથી. આથી, અલ્પવિકસિત દેશો અસમતોલ આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચના કરીને આર્થિક વિકાસ સાધવા પ્રયત્નશીલ થાય તો તેમને કેટલે અંશે સફળતા પ્રાપ્ત થશે - તે એક અચોક્કસ બાબત બની જાય છે.

- (5) ફાજલ ઉત્પાદનશક્તિને કારણે સાધનોનો દુર્વ્યય થાય છે

અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના અન્વયે ફાજલ ઉત્પાદન શક્તિ ના સ્વરૂપમાં સાધનોનો દુર્વ્યય થાય છે. સામાજિક અને આર્થિક મૂડીનું જે નિર્માણ થાય છે, તેનો શરૂઆતમાં પૂરેપૂરો ઉપયોગ થતો ન હોવાથી તે સાધનોના દુર્વ્યયમાં પરિણામે છે. અસમતોલ વિકાસ હેઠળ બધા જ ક્ષેત્રોનો એકસરખો વિકાસ થતો નથી. અમુક ક્ષેત્રોનો અન્ય ક્ષેત્રો કરતાં ઝડપથી વિકાસ થાય નહીં, ત્યાં સુધી ઝડપથી વિકાસ પામેલા ક્ષેત્રોમાં મૂડીના સાધનો અને અન્ય ઉપકરણો વણવપરાયેલા પડી રહે છે, જે એક રીતે સાધનોનો દુર્વ્યય છે.

- (6) મૂડીરોકાણ અંગેના નિર્ણયો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

હર્ષમેનની અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના મૂડીરોકાણ અંગેના નિર્ણયો પર વધુ પડતો ભાર આપે છે. આ ઉપરાંત, વહીવટીય, સંચાલકીય અને નીતિ વિષયક નિર્ણયો પણ એટલા જ મહત્વના છે, જેના પર હર્ષમેને પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. આમ, અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચનાની અનેક ક્ષતિઓ છે. હકીકતમાં પ્રત્યેક દેશ પોતાના કુદરતી સાધનોની પ્રાપ્યતા અને ભૌતિક સાધનો સાથે તેમને સુમેળ સાધવાના સંજોગોને આધારે પોતાના અર્થતંત્રના ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે અનુકૂળ હોય તે સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકીને આર્થિક વિકાસ સાધવો જોઈએ. જોકે, ભારતમાં બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી આ વ્યૂહરચનાનો સ્વીકાર કારવામાં આવ્યો છે અને તેને પરિણામે આજે દેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસનો સુદૃઢ અને સંગીન પાયો નાખી શકાયો છે.

9.4 શ્રમના અમર્યાદિત પુરવઠાનો સિદ્ધાંત

9.4.1 પૂર્વભૂમિકા

આધુનિક વિકાસવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓમાં પ્રો. આર્થર લેવિસ સૌ પ્રથમ વ્યક્તિ છે કે જેમણે અલ્પવિકસિત દેશોની સમસ્યાઓનો વિગતે અભ્યાસ કર્યો છે. લેવીસે પોતાના પ્રસિદ્ધ લેખ 'Economic Development with Unlimited supplies of Labour' ના આધારે એવી સ્પષ્ટતા કરી છે કે, અમર્યાદિત શ્રમનો પૂરવઠો હોવા છતાં અર્થતંત્રનો ઝડપી વિકાસ શક્ય છે. લેવિસ અલ્પવિકસિત દેશોના આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાની બાબતમાં પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલા મોડેલને લાગુ પાડવાની વાત કરી છે.

એડમ સ્મિથથી લઈને માર્ક્સ સુધીના પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ તેઓના વિશ્લેષણમાં એવી વાત કરી હતી કે, જીવન નિર્વાહ વેતનદરોએ શ્રમનો અમર્યાદિત પૂરવઠો પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. પરંતુ કેઈન્સ અને અન્ય નવપ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ તેમના વિશ્લેષણમાં આ બાબતનો અસ્વીકાર કરેલો જોવા મળે છે. લેવીસે પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા આપવામાં આવેલા મોડેલ ઉપર ભાર મૂકીને શ્રમના અમર્યાદિત પૂરવઠાની પ્રસ્તુતતાનો સ્વીકાર કરેલ. પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓની જેમ લેવિસ પણ એવું માનતા હતા કે, અલ્પવિકસિત દેશોમાં જીવનનિર્વાહ વેતનદરોએ શ્રમનો અમર્યાદિત પૂરવઠો ઉપલબ્ધ થઈ રહે છે. આર્થિક વિકાસ માટે મૂડીરોકાણ આવશ્યક હોવાથી વધારાના શ્રમને નિર્વાહ ક્ષેત્રમાંથી ખસેડી લઈ મૂડીવાદી ક્ષેત્ર તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેથી કરીને મૂડીસંચય વધતાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગ મળી શકે.

9.4.2 અમર્યાદિત શ્રમનો પૂરવઠો એક કેન્દ્રિય સમસ્યા

આર્થિક લેવીસે અલ્પવિકસિત દેશોની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરીને અમર્યાદિત શ્રમના પૂરવઠાના સંદર્ભમાં આર્થિક વિકાસનો એક વ્યવસ્થિત સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો છે. લેવીસના મતે અલ્પવિકસિત દેશોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઊંચું જોવા મળે છે જેને અમર્યાદિત પણ કહી શકાય. સામા પક્ષે મૂડી અને કુદરતી સાધનોનો પૂરવઠો એટલી ઊંચી માત્રમાં જોવા મળતો નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, આ દેશોમાં પ્રવર્તમાન વેતન દરે શ્રમનો પૂરવઠો સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે. શ્રમનો આ અમર્યાદિત પૂરવઠો અર્થતંત્રના નિર્વાહ ક્ષેત્રમાં જરૂર કરતાં વધારે રોકાયેલા શ્રમિકો, ખેતી ક્ષેત્ર પર વધતી જતી નિર્ભરતા તથા પ્રચ્છન બેકારીના સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. આ સિવાય નાના દુકાનદારો, બદલી કામદારો, ઘરેલુ નોકરો, મહિલાઓ વગેરે પણ આ ક્ષેત્રમાં હોય છે કે જે બહુ ઓછા વેતનદરે કામ કરવા માટે હંમેશા તૈયાર હોય છે. આમ, અલ્પવિકસિત દેશોની સૌથી પહેલી સમસ્યા એ પ્રાપ્ય શ્રમશક્તિનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાની છે. લેવીસે આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે દ્વિ-ક્ષેત્રીય અર્થતંત્રની ધારણા કરી છે, જેના વિશે હવે આપણે જોઈશું.

9.4.3 સમસ્યાનો ઉકેલ

લેવીસે શ્રમના અમર્યાદિત પૂરવઠાના ઉકેલ માટે જે દ્વિ-ક્ષેત્રીય અર્થતંત્રની ધારણા કરી છે, તે બંને ક્ષેત્રો મૂડીવાદી ક્ષેત્ર અને શ્રમનિર્વાહ ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાય છે. હવે આપણે તે બંને ક્ષેત્રો વિશે વિગતે જાણવાનો પ્રયાસ કરીએ.

- (A) મૂડીવાદી ક્ષેત્ર- મૂડીવાદી ક્ષેત્ર એ અર્થતંત્રનો એવો ભાગ છે કે જે પુનરુત્પાદકીય મૂડોનો ઉપયોગ કરે છે.
- (B) નિર્વાહ ક્ષેત્ર- નિર્વાહ ક્ષેત્ર એ અર્થતંત્રનો એવો ભાગ છે કે જે પુનરુત્પાદકીય મૂડોનો ઉપયોગ કરતો નથી. વળી નિર્વાહક્ષેત્રમાં માથાદીઠ ઉત્પાદન અને મૂડીસંચયની શક્યતા મૂડીવાદી ક્ષેત્રની કરતાં ઓછી હોય છે.

ઉપરોક્ત ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં લેવીસ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે, નિર્વાહક્ષેત્રમાંથી શ્રમિકોને ખસેડીને તેમને મૂડીવાદી ક્ષેત્રમાં રોકીને નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવામાં આવે અથવા પ્રવર્તમાન ઉદ્યોગોનો વિસ્તાર કરવામાં આવે કે જેથી કરીને આર્થિક વિકાસના ઉદ્દેશો પૂરા થઈ શકે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વધારાની

શ્રમ-શક્તિને વપરાહી ક્ષેત્રની રોજગારીને બદલે ઉત્પાદકીય રોજગારી વપરાશી પ્રાપ્ત થાય એ આર્થિક વિકાસની પ્રથમ શરત છે. અથવા વપરાશી ક્ષેત્રથી બહારના ક્ષેત્રમાં આવી શ્રમ-શક્તિને માટે રોજગારીની વ્યવસ્થા કરવી એ રાષ્ટ્રીય આવક વધારવા માટેનું ચોક્કસ સાધન છે.

અહીં મુશ્કેલી એ છે કે, મૂડીવાદી ક્ષેત્રના વિકાસ માટે કુશળ શ્રમિકોની આવશ્યકતા રહે છે અને આ પ્રકારના શ્રમનો પૂરવઠો અલ્પવિકસિત દેશોમાં અમર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોતો નથી અને તેથી આ પરિબળ વિકાસ માટે અંતરાયરૂપી નીવડી શકે. જો કે આ સંદર્ભમાં પ્રો.લેવીસનું માનવું છે કે, કુશળ શ્રમિકોનો પૂરવઠો એ એક કામચલાઉ અને આંશિક અંતરાય છે. જો વિકાસ માટે મૂડી ઉપલબ્ધ થતી હોય તો, મૂડીદારો અથવા સરકાર, તાલીમની સવલતો પૂરી પાડીને આ અંતરાય દૂર કરી શકે છે.

લેવીસે નિર્વાહ ક્ષેત્રમાંથી મૂડીવાદી ક્ષેત્રમાં શ્રમશક્તિની થનાર ફેરબદલી વખતે પોતાના મોડેલમાં કેટલીક શરતોને આવશ્યક ગણી છે તે આ મુજબ છે

- (1) શ્રમ-શક્તિની ફેરબદલી પ્રવર્તમાન વેતનના દરે અથવા જીવનનિર્વાહ વેતન દરને આધારે કરવામાં આવે.
- (2) મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં તેઓને જે વેતન મળશે તે નિશ્ચિત અને એકસરખું જ હોવું જરૂરી છે.
- (3) મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં વધારે મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે.
- (4) શ્રમિકોને આપવામાં આવતી તાલીમનો ખર્ચ એકસરખો જળવાઈ રહેવો જોઈએ.

● વિકાસની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ

અલ્પવિકસિત દેશોમાં જીવનનિર્વાહ વેતનદરોએ શ્રમનો જે પૂરવઠો ઉપલબ્ધ હોય છે તેને મૂડીવાદી ક્ષેત્રમાં ખસેડવાથી તે ક્ષેત્રનું ઉત્પાદનમાં વધારો થવા પામે છે. સામા પક્ષે તેમને આપવામાં આવતા વેતનદરો તેમની સીમાંત ઉત્પાદકતા કરતાં વધારે હોવાથી મૂડીવાદી અધિશેષનું નિર્માણ થાય છે. જે મૂડીપતિના હાથમાં જાય છે. લેવીસના મતે, જો આવી રીતે શ્રમનો અમર્યાદિત પૂરવઠો સ્થિર વેતનદરોએ ઉપલબ્ધ બને અને તેના પરિણામે જે મૂડીવાદી અધિશેષ ઉત્પન્ન થાય તો તેનું પૂન;મૂડીરોકાણ કરવાથી નવા લોકોને રોજગારી મળવા લાગશે. પરિણામે વધુ ને વધુ મૂડીવાદી અધિશેષ ઉત્પન્ન થવા લાગશે. જે છેવટે રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો જન્માવશે અને દેશમાં મૂડીસર્જનનું ચક્ર શરૂ થતાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થશે. જ્યાં સુધી મૂડીવાદી અધિશેષ ઉપલબ્ધ બને છે, ત્યાં સુધી જ આ પ્રક્રિયા ચાલશે. ટૂંકમાં, મૂડીવાદી અધિશેષનું પૂન:રોકાણ એ આર્થિક વિકાસનો પાયો છે.

● વિકાસની પ્રક્રિયામાં અવરોધો

લેવીસના મતે વિકાસની આ પ્રક્રિયા લાંબા સમય સુધી ચાલતી નથી. તે માટેના કારણો આપતા લેવીસ જણાવે છે કે,

- 1) લાંબાગાળે અધિશેષ શ્રમની પ્રાપ્તિ બંધ થઈ જાય છે
- 2) વધારાની વસ્તીનું મૂડીવાદી ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર થવાથી નિર્વાહ ક્ષેત્રમાં શ્રમની સરેરાશ ઉત્પાદકતામાં વધારો થવા પામશે. જેના પરિણામે મૂડીવાદી ક્ષેત્રમાં વેતન-દર વધારાની માંગણી થતાં અને તેમાં વધારો કરતા નફાનું પ્રમાણ ઘટી જશે અને ફળસ્વરૂપે મૂડીરોકાણની પ્રવૃત્તિમાં ઘટાડો થશે
- 3) જો મૂડીવાદી ક્ષેત્રના શ્રમિકો દ્વારા વેતનવધારની માંગણી કરવામાં આવે અને તે સંતોષાય તો મૂડીવાદી અધિશેષ અને મૂડીસર્જનના દર બંનેમાં ઘટાડો થશે.

વિકાસની પ્રક્રિયાને ઉપરોક્ત અવરોધોમાંથી બહાર કાઢવા માટે લેવીસ એવું જણાવે છે કે, શ્રમિકોની મોટા પાયે આયાત કરવી જોઈએ અને જો તેમાં સફળતા ના મળે તો આ દેશમાંથી મૂડીની નિકાસ એવા દેશોમાં કરવી જોઈએ કે જ્યાં શ્રમિકો જીવનનિર્વાહ જેટલા વેતનદરોએ કામ કરતા હોય.

9.4.4 મર્યાદાઓ

શ્રમના અમર્યાદિત પૂરવઠાનો જે સિદ્ધાંત આર્થિક લેવીસ દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે તેની કેટલાક આલોચકો દ્વારા જે ટીકાઓ કે મર્યાદાઓ દર્શાવવામાં આવી છે તે જોઈએ તો-

- (1) અધિશેષ શ્રમની ફેરબદલીમાં અવરોધો
લેવીસના મતે વધારાના શ્રમિકોને કૃષિક્ષેત્રમાંથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ફેરબદલી જે સહેલાઈથી કરી શકાય છે તે તદ્દન ખોટું છે. કારણ કે કૃષિક્ષેત્રના શ્રમિકોની ગતિશીલતા ખૂબ જ ઓછી છે. તેની પાછળના કારણોમાં તેમની કાર્યકુશળતા, શિક્ષણ અને તાલીમનો અભાવ ઉપરાંત સામાજિકતા અને ગ્રામ્ય પરિવેશ પણ મહદઅંશે જવાબદાર છે.
- (2) સાહસિકોની અછત
અધિશેષ શ્રમને ઉદ્યોગોમાં કામે લગાડવા માટે નવા ઉપક્રમો શરૂ કરે એવા સાહસિકોની આવશ્યકતા હોય છે. જેનો અલ્પવિકસિત દેશોમાં અભાવ જોવા મળે છે. જે વિકાસ આડેનું એક અવરોધક પરિબળ છે.
- (3) મૂડીરોકાણ ગુણકની માન્યતા અવાસ્તવિક છે
લેવીસે એવું માની લીધું હતું કે, અલ્પવિકસિત દેશોમાં ધનિકો વધારે બચત કરીને મૂડીરોકાણમાં વધારો કરી શકશે. પરંતુ આમ બનતું નથી. કારણ કે, ધનિકો પોતાની વધારાની આવકનો ઉપયોગ કિંમતી વસ્તુઓ પાછળ વધારે ખર્ચે છે.
- (4) જીવનનિર્વાહ વેતનદરે શ્રમિકોની પ્રાપ્યતાની અવાસ્તવિક ધારણા
લેવીસના અમર્યાદિત શ્રમના પૂરવઠાના સિદ્ધાંતમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, શ્રમશક્તિ જીવનનિર્વાહ દરે પ્રાપ્ત થતી રહેશે. પરંતુ

વાસ્તવિકતા અલગ જ છે. મૂડીવાદી ક્ષેત્રમાં વિકાસ થવાની સાથે પ્રાથમિક ક્ષેત્રનો વિકાસ પણ થવા લાગે છે. પરિણામે એ ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા શ્રમિકોના વેતનમાં પણ વધારો થશે. જેના પરિણામે ઓછા વેતનદરે મૂડીવાદી ક્ષેત્ર માટે શ્રમિકો મળી શકતા નથી.

(5) નાણા-વિસ્તરણ એ આર્થિક વિકાસ માટે અવરોધક નીવડે છે

લેવીસ દ્વારા મૂડીસર્જન માટે નાણાં વિસ્તરણની હિમાયત કરવામાં આવી છે. પરંતુ અલ્પવિકસિત દેશોમાં નાણાં-વિસ્તરણથી જે ભાવવધારો થાય છે, તે કાયમી સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. વળી તે અર્થતંત્રના તમામ ક્ષેત્રો પર પોતાની અસર નિપજાવે છે. મૂડીપતિઓ અર્થતંત્રમાં એવા ફેરફારો કરે છે કે, વધેલા ભાવો ફરીથી નીચે ઉતરવાનું વલણ ધારણ કરતા નથી. આમ, નાણા-વિસ્તરણ એ આર્થિક વિકાસ માટે અવરોધક નીવડે છે.

(6) નિર્વાહ ક્ષેત્રની ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો થાય છે

લેવીસના મતે નિર્વાહ ક્ષેત્રમાંથી જ્યારે વધારાના શ્રમિકોને ખસેડીને મૂડીવાદી ક્ષેત્રમાં લઈ જવામાં આવે છે, ત્યારે નિર્વાહ ક્ષેત્રમાં કૃષિ ઉત્પાદનમાં કોઈ ઘટાડો થતો નથી. પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે, કૃષિક્ષેત્રમાંથી શ્રમિકોને ખસેડી લેવાથી ઉત્પાદનમાં અવશ્ય ઘટાડો જોવા મળે છે.

લેવીસ દ્વારા આપવામાં આવેલા શ્રમના અમર્યાદિત પૂરવઠા સાથેના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંતની કેટલીક મર્યાદાઓ હોવા છતાં તે એવા દેશો માટે આજે પણ ઉપયોગી છે કે જ્યાં મૂડીની અછત અને શ્રમની વિપુલતા હોય. તેમણે હાથ ધરેલ, શાખ-સર્જન, વસ્તીવૃદ્ધિ, ટેકનોલોજિકલ પ્રગતિ વગેરેનો અભ્યાસ તેમના સિદ્ધાંતને વાસ્તવિકતાની વધારે નજીક લઈ જાય છે.

9.5 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે વિકાસની વિવિધ વ્યૂહરચનાઓ પૈકી સમતોલ અને અસમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના તથા શ્રમના અમર્યાદિત પૂરવઠા સાથેનો વિકાસ વિશે વિષદ છણાવટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. સમતોલ અને આસામતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના પૈકી કઈ પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ છે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વિકાસની આ બંને પદ્ધતિઓનું અંતિમ ધ્યેય તો ઝડપી આર્થિક વિકાસનું જ છે. પોલ સ્ટ્રીટનના માટે સમતોલ વિકાસ અને અસમતોલ વિકાસ વચ્ચે પસંદગી અંગેનો વિવાદ ઊભો કરવો, એ એક નિરર્થક પ્રયાસ છે. આ બંને પદ્ધતિઓ એકબીજાની હરીફ નહિ, પરંતુ પૂરક માનીને બંનેના સમન્વય દ્વારા આર્થિક વિકાસ કરવો વધુ યોગ્ય થઈ પડશે. બીજું કે આ બંને પૈકીની કઈ વ્યૂહરચના વધુ ઉપયોગી નીવડશે તેનો નિર્ણય દરેક દેશના વિશિષ્ટ સંજોગો અને તેના વિકાસના તબક્કાને ધ્યાનમાં લઈને જ કરી શકાય. આમ છતાં અલ્પવિકસિત દેશોની ખાસ લાક્ષણિકતાઓના સંદર્ભમાં મોટાભાગના વિચારકો અસમતોલ વિકાસની નીતિનું સમર્થન કરે છે, કારણ કે, વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કામાં અસમતુલા હોવી અનિવાર્ય છે.

9.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

(1) ગરીબાઈનું વિષયક

ગરીબીનું કારણ ગરીબી છે અને ગરીબીનું પરિણામ પણ ગરીબી બને છે તેને ગરીબીનું વિષયક કહેવાય છે. મૂડી, કુદરતી સાધનો, કાર્યક્ષમતા, નિયોજનક્ષમતાના અભાવમાં વ્યક્તિ કે પ્રદેશ ગરીબ જ ગરીબીને જન્મ આપે છે. દા.ત., સાધનોના અભાવથી શિક્ષણ નથી મેળવી શકાતું અને શિક્ષણના અભાવમાં વ્યક્તિ કે પ્રદેશ ગરીબ જ રહે છે અને આ રીતે ચક્ર ચાલુ રહે છે.

(2) પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી

પ્રચ્છન્ન બેરોજગારીને છૂપી બેરોજગારી પણ કહેવામાં આવે છે. આ એવી બેરોજગારી છે કે જેનાથી કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. લોકો બહારથી કામ કરતાં જણાય છે પણ વાસ્તવમાં તેઓની ઉત્પાદકતા અત્યંત નીચી હોય છે. જો તેઓને તે કામમાંથી હરાવી લેવામાં આવે તો પણ કુલ ઉત્પાદનમાં કોઈ ઘટાડો થતો નથી અથવા તો સાવ નજીવો ઘટાડો થાય છે. જ્યારે કોઈ કામમાં જરૂર કરતાં વધારે શ્રામિકો રોકવામાં આવ્યા હોય ત્યારે આ સ્થિતિ ઊભી થાય છે.

9.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

1. સમતોલ વિકાસ એટલે શું ? સમતોલ વિકાસની વ્યૂહરચના તેની મર્યાદાઓ સાથે સમજાવો.
2. અસમતોલ વિકાસ એટલે શું ? અ સમતોલ વિકાસનો ખ્યાલ ટીકાત્મક રીતે સમજાવો.
3. સમતોલ અને અસમતોલ વિકાસ એટલે શું ? તે બંનેમાંથી કઈ પદ્ધતિ તમારી દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે તેની ચર્ચા કરો.
4. શ્રામના અધિશેષનું મોટેલ વિસ્તારથી સમજાવો અને તેનું મૂલ્યાંકન કરો.

(ખ) ટૂંકનોંધ લખો.

- (i) બજારના કદના નિર્ધારકો
- (ii) સમતોલ વિકાસમાં અર્થતંત્રની અવિભાજ્યતાઓ
- (iii) શ્રામનો અમર્યાદિત પુરવઠો

(ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

(1) સમતોલ વિકાસના પુરસ્કર્તા કોણ છે ?

(A) પ્રો. રેગ્નર નર્ફસ	(B) ડેવિડ રિકાર્ડો
(C) માર્શલ	(D) સેન

(2) સામાન્ય રીતે મૂડીસંગ્રહ કઈ બે બાબતો પર આધારિત હોય છે ?

(A) મૂડીના પૂરવઠા અને મૂડીની માંગ	(B) શ્રમના પૂરવઠા અને શ્રમની માંગ
(C) ઉત્પાદનનું પ્રમાણ	(D) એક પણ નહીં

- (3) સમતુલિત વિકાસનો સિદ્ધાંત કઈ ધારણા પર આધારિત છે ?
(A) સમાન અને સજાતીય વિકાસ (B) અસમાન અને વિજાતીય વિકાસ
(C) મુક્ત વેપાર (D) અમર્યાદિત મૂડી
- (4) 'મોટા ધક્કા' નો સિદ્ધાંત કોણે આપ્યો?
(A) માર્શલ (B) રિકારડો
(C) રોઝેસ્ટાઈન રોડાન (D) કેઈન્સ
- (5) મૂડીરોકાણ શેનું પરિણામ છે ?
(A) રોજગારી (B) માંગ અને ભયત
(C) ઉત્પાદન (D) બેરોજગારી
- (6) અસમતોલ વિકાસના પુરસ્કર્તા કોણ છે ?
(A) રિકાર્ડો (B) હર્ષમેન
(C) નર્ક્સ (D) શુમ્પીટર
- જવાબ : (1) A (2) A (3) A (4) C (5) B (6) B

9.8 સંદર્ભ સૂચિ

---

1. James M. Cypher; James L. Dietz (17 July 2008). *The Process of Economic Development (3rd Revised ed.)*. Routledge. [ISBN 0-415-77104-8](#).
2. Yujiro Hayami; Yoshihisa Godo (2005). *Development economics: from the poverty to the wealth of nations (3, illustrated ed)*. Oxford University Press. [ISBN 0-19-927271-9](#).
3. Hollis Chenery; T.N. Srinivasan, eds. (15 October 1988). *Handbook of Development Economics, Vol. 1*. North Holland. [ISBN 0-444-70337-3](#).
4. Gaur, K.D. (1995). *Development and Planning*. University of Michigan: Sarap & Sons. [ISBN 81-85431-54-X](#).
5. Ray, Debraj (2009). *Development Economics*. Oxford University Press. [ISBN 0-19-564900-1](#).
6. S. K. Misra; V. K. Puri (2010). *Economics Of Development And Planning Theory And Practice (12th ed.)*. Himalaya Publishing House. [ISBN 81-8488-829-5](#).
7. Rainer Kattel; Jan A. Kregel; Eric S. Reinert (March 2009). "[The Relevance of Ragnar NurJ, se and ClassJcai_Qevelopment Economics](#)" (PDF). Working Papers in Technology Governance and Economic Dynamics no. 21.
8. "Measures for the Economic Development of Underdeveloped Countries, Report by a Group of Experts appointed by the Secretary-General of the United Nations". May 1951.

9. Gulati, Ambika (2006). *Introductory Macroeconomic Theory-A Textbook For Class XII*. New Delhi: Cambridge University Press India. ISBN 81-7596-335-2.
10. Hirschman, Albert O. (1969). *"Strategy of Economic Development"*. Yale University Press (New Haven, London): 53-4.
11. Hirschman, Albert O. . "The Strategy of Economic Development," in Agarwal, A.N. and Singh, S.P.(eds), *Accelerating Investment in Developing Economies* (London Oxford Press, 1969)
- 10.0 Thirwall, A.P. *Growth and Development: With special reference to developing economies* (London: Macmillan Press ltd .. , sixth edition. 1999).
- 11.0 Scitovsky, Tibor. *Papers on welfare and Growth* (London George Allen and Unwin ltd .. 1965) Refer to 5th paper entitled "Growth- Balanced and Unbalanced".
- 12.0 Nath, S.K. , "Balanced Growth." in Livingstone (ed), *Economic Policy for Development* (Harmodworth, Middlesex: Penguin Books ltd. 1971)
- 13.0 Han Singer, "The Concept of Balanced Growth and Economic Development; Theory and Facts," *University of Texas Conference on Economic Development*, April 1958.
- 14.0 Paul Streeten, "Unbalanced Growth." *Economic Integration*, Sythoff, Leiden (Netherlands), 1961 . Reprinted in A. N. Agarwala and S. P. Singh, (eds.), *Accelerating Investment in Developing Economies* (London: Oxford University Press, 1969).
- 15.0 Hunt, Diana (1989). *"W. A. Lewis en 'Economic Development with Unlimited Supplies of Labour'"* . *Economic Theories of Development: An Analysis of Competing Paradigms*. New York: Harvester Wheatsheaf. ISBN 978-0-7450- 0237-8.
- 16.0 Lewis, W. Arthur (1954). "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor". The Manchester School.
- 17.0 Gollin, Douglas (2014). "The Lewis Model: A 60-Year Retrospective". Journal of Economic Perspectives. JSTOR 23800576.
- 18.0 *"Lewis dual sector model"*. Archived from the original on April 6, 2012.
- 19.0 Ghatak, Subrata (1978). *Development Economics*. Prentice Hall Press. ISBN 978-0-582-44873-5.
- 20.0 Gary S. Fields (December 2004). *"Dualism in the Labor Market: a Perspective on the Lewis Model after Half a Century"* (PDF). *The Manchester School*. 72 (6): 724-735. Retrieved April 7, 2014.

